

Питання шевченкознавства

Григорій Штонь

Т.Г.ШЕВЧЕНКО ТА І.Я.ФРАНКО. ПОЕТИЧНІ ВІЗІЇ УКРАЇНИ. ОНТОЛОГІЧНА СПІЛЬНІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ

Стаття наголошує на світоглядно-художніх та філософських відмінностях поетичних світів Шевченка і Франка як феноменів різних літературних епох.

Ключові слова: концептуальність, вітальність, народність, модерн.

Hryhory Shton. T.Shevchenko and I.Franko. Poetic visions of Ukraine. Ontological similarities and differences

This article outlines differences in the poetic approaches of Shevchenko and Franko manifested in their Weltanschauung, aesthetic and philosophical views.

Key words: conceptuality, vitality, nationality, modern style.

Неприпустимо гіпертрофоване зближення понять “Україна” і “література” ще, гадаю, не скоро позбудеться тиску, викликаного феноменом історичної нашої долі, де Слово надано повноважень більше, ніж рутинній державорозбудовчій практиці. Цим, власне, й зумовлена одна з, можливо, найалогічніших особливостей політичної свідомості багатьох і багатьох українців, зорієнтованих на заповіти (цікаво, чиї і з якої політичної реальності взяті?) батьків, серед яких – і тут уже трохи розвиднюється – чоловіче місце відведено Шевченкові. Чому саме йому, а не, приміром, Франкові або комусь із митців ближчих до нас часів, здавалося б, зрозуміло: ні до Шевченка, ні після нього (про патріотизовану графоманію й віршовану публіцистику в контексті наголошеної теми говорити не гоже) Україна як, певною мірою, центр фізичного й духовного Всесвіту не поставала. Що не означає – не оспівувалася чи в розмаїтих духовно-творчих аспектах не осягалася. Проте Шевченків погляд на неї по сей день залишається визивно осібним навіть попри те, що його можна при бажанні зблизити з багатьма переконаннями сучасників поета. Зокрема, певністю Л.Толстого, що “завдання мистецтва величезне: мистецтво, справжнє мистецтво, за допомогою науки кероване релігією, повинно зробити так, аби те мирне співжиття людей, якого дотримуються за допомогою зовнішніх засобів – судів, поліції, благодійних закладів, інспекційних робіт і т. ін., досяглося вільною і радісною діяльністю людей. Мистецтво повинно усувати насильство. І лише мистецтво може зробити це” [4, 483]. Так само багато коли почував і думав Шевченко, переконаний, що “...І не має злomu / На всій землі безкінечній / Веселого дому” [9, 353], проте у поняття “дім” поет вкладав тільки йому притаманний і ним вистражданий сенс. При цьому складники останнього не міняли один одного з огляду на т. зв. “творче мужніння”, не втрачали на силі ні до, ні після заслання, не кажучи вже про сам період заслання, коли ностальгійний синдром заступав у баченні рідної землі всі інші її можливі образи. Окрім єдиного – не втраченого чи навіки сплюндрованого, а *нехтуваного* лівим – або ошуканим – розумом та духом раю. Про це в різні періоди поетового життя мовилось по-різному, проте найбільш діалектично і чітко – в казематському циклі. Зокрема, у шедеврї україномовного, тобто разом з Україною і її мовою, доторку до засад всекосмічної гармонії (“Садок вишневий коло хати”) і вірші, який для наочності процитуємо повністю:

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якось жилосьь.
Хоч на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,

Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить [10, 19].

Не вглиблюючись в цілком очевидне доплюсування до тих, хто поета з Україною на довгі роки розлучив, братчиків кирило-мефодіївців, зверну увагу на куди більш промовисту наразі деталь — відсутність у топосі “воля” народно-пісенного його інгредієнту, яким Шевченко пожиткувався в більшості своїх поем та віршів. Не стало протиставно складовою цього топосу й життя в умовах царату, безальтернативну поетову ненависть до якого теж винесемо поки що за дужки, оскільки йдеться не про царат, а Україну, якою та (не забуваймо, що село із “Садка вишневого коло хати” — з доби кріпацтва) існувала і там, де “...неволя, / Робота тяжкая ніколи / І помолитись не дадуть” [10, 222]. Пора, очевидно, сказати, про яку саме Україну йдеться, оскільки в підрадянському, а відтак і “народоцентричному” літературознавстві всіляко культивувалася думка про те, що “Шевченко не тільки використав фольклорні багатства в своїй поетичній творчості. Його наскрізь (sic?) оригінальні поезії органічно близькі до народної творчості по духу, за ідейним змістом, а також формою (образність, тропи, ритміка). Поет виріс на фольклорному ґрунті й ніколи зв’язків із цим ґрунтом не поривав” (Є.Кирилук) [2, 124]. Про те саме, але з ще більшим ступенем опрошення спадку й постаті великого поета йшлося у Т.Комаринця, коли він проголошував: “Тарас Шевченко — це совість і честь епохи, це голос, пісня і дума народу. Справді його народила і виховала нам українська народна пісня. Скрізь, де він бував, по селах і містах багатостраждальної України і Росії, його оточувало море народного життя, з глибин якого чувся не тільки плач і стогін, але й обурення та гнів уярмленого селянства. Співчутливе до народного горя серце поета вбирало в себе голоси життя, повнилося глибокою любовю до трудящих, проймаючись ненавистю до гнобителів. Усе, що увібрав у себе народний геній, все бачене, чує, пережите щедро виливалось у художніх творах, “стало на папері сумними рядками” [3, 291]. Не думаю, що концептуальність подібного стибу потребує розгалужених наукових коментувань, а тим більше заперечень, позаяк стосується вона загальносуспільних поглядів на мистецький продукт, якому, грубо кажучи, байдуже, що про нього думає й пише загал. Або що твердять од імені того ж таки загалу, до якого, давно пора визнати, належить і народ, а точніше — та сернедньостатистична людність, бути возвеличеним якою так само небезпечно, як і одностайно нехтуваним. Тому мав цілковиту рацію Є.Сверстюк, коли писав: “Кажуть, що Шевченко боровся з самодержавством, з імперською офіційною церквою, з лукавими панамі... Це правда, але здрібнена. То була не політична боротьба ідей, то було ігнорування їхніх історичних опор і неприйняття “суєсловів і лицемірів, Господом проклятих”, неприйняття з позицій Вічного Духу” [5, 63]. Утім і в цій, цілком коректній з погляду особистісних засад Шевченкового мислення, формулі є певна зайвина — невідь для чого зрощений з поетовим доробком Вічний Дух, у товаристві і під патронатом якого можна переходити в іншу велеречиву крайність, твердячи буквально таке: “Отже, Шевченко прийшов відкрити нам стовпи, на яких тримається людина і людський світ. Він оспівав Любов, Красу, Добро і Правду, щоб ми зробили це вічною піснею. Слідами біблійних пророків наш національний пророк прийшов “Святу любов благовістити, / Святу правду возвістити” [5, 64].

З погляду Є.Сверстюка це, може, й істина, але як бути з Шевченком, що навіть без натяку на надмірну скромність писав:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві

Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя! [10, 121].

Зрозуміло, що й це крайність, проте — поетична, закорінена в компенсаційних алюзіях творчого процесу, яким кожен митець стремить до побудови світу, котрий не просто заперечує, руйнує чи славить, а **заміщає** світ існуючий. Зокрема, і світ у вигляді Малоросії, України підсовєцької чи незалежної, яким ніколи не стати Україною Шевченкових видінь, реалізованих “Садком вишневим коло хати”, “Тече вода з-під явора”, “Зацвіла в долині”. Останній вірш до того ж містить поетичний постскриптус, в якому знудьгований за рідною землею поет відступає від ідилічної елегійності і зболено запитує: “Якого ж ми раю / У Бога благаєм? / Рай у серце лізе, / А ми в церкву лізем, / Заплющивши очі, — / Такого не хочем. / Сказав би я правду, / Та що з неї буде? / Самому завадить, / А попам та людям / Однаково буде” [10, 192].

Тотальність непорозуміння з т. зв “соціальною наявністю”, до якої, крім царів, панів, лжепатріотів, належать також “попи та люди”, себто найкривніша частина сприймацького його “клиру”, зайве підкреслює Шевченків відлом від усього того, що вважалося й було рідним, але переставало таким бути в моменти духовних піднесенень та збурень, коли поет особливо гостро переживав свою невписаність у дійсність найперше як митця. Про це ним недвозначно було заявлено вже в “Перебенді”, творі, безсумнівно, кредовому, де читаємо:

Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує —
Його на сім сім світі ніхто не прийма;
Один він між ними, як сонце високе,
Його знають люде, бо носить земля;

А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божеє слово вони б насміялись,
Дурним б назвали, од себе прогнали.
Нехай понад морем, сказали б, гуля!

[9, 111-112].

Щоправда, наявна в цих рядках співвідносність поетичного мовлення з “Божим словом” потребує куди більш гнучкого потрактування, ніж те, що закріпилося у всіма нами любленій і шанованій словопарі “Шевченко-пророк”, бо і в добу ветхозавітних пророків, і зараз цей різновид провидців “працює” в режимі есхатологічних здебільшого видінь, які нагадують про неминучість Божої кари і цю кару накликають, тоді коли всі Шевченкові позови до Бога містять і дяку. До того ж не за дар своєрідного морального знавісіння, а за незмірно вищу ступінь суду на світом — суду Любов’ю. Без урахування цього ми й далі будемо сором’язливо оминати Шевченкову собі і всім, кому недосконалість світу болить, пораду: “А щоб тебе не цурались, / Потурай їм (людям. — *Г.Ш.*), брате” [9, 112]. А з тим і багато чого терпи що в собі, що поза собою, позаяк більшість внутрішніх негараздів так чи так, але мають своїм призвідцем тебе. Що більш унікалізованого, то більш вразливого. А головне — здобутою своєю самістю поставленого — і залишеного! — за межами загалу, внаслідок чого “...й досі, як згадаю. / То серце плаче та болить, / Чому Господь не дав дожить / Малого віку тім раю. / Умер би, орючи на ниві, / Нічого б на світі не знав. / Не був би в світі юродивим. / Людей і [Бога] не прокляв” [10, 37].

Безкомпромісна з собою чесність змушує (чи дозволяє?) Шевченкові нехтувати ореолом мученика, тираноборця, а з огляду на часи грядущі — одного з “ідеологів селянської революції”, що, як писав Є.Шаблювський, “виступали за найбільш радикальне вирішення всіх протиріч кріпосницько-дворянської монархії”. “Це повністю, — вважає згаданий учений, — стосується і Шевченка. Поет-демократ, представник “селянського соціалізму”, сильними і слабкими сторонами свого світогляду був істинним виразником дум і прагнень селянських мас, революціонером домарксистського періоду суспільної думки” [8, 355].

Заперечувати подібні судження повністю, звісно, гріх. Найперше тому, що ореол революційності виник довкола Шевченкового доробку не в ХХ, а ХІХ ще столітті. Тоді ж, утім, були започатковані і спроби (Драгоманов) ділити наголошений доробок на “прогресивний” та “регресивний”, про що варто нагадати з тої хоча б причини, що на сьогодні теж виникає чимало спокус підтягування цього доробку до

світоглядних позірностей позахудожнього кшталту. Унаочню це прикладом І.Дзюби, який, порівнюючи долі, творчість і соціальні симпатії та антипатії двох славетних вигнанців — В.Гюго і Т.Шевченка, вважає, що останній “дотримувався твердих і послідовних антимонархічних, республіканських поглядів і мав концепцію республікансько-демократичного устрою суспільства” [1, 252]. На підтвердження цієї тези можна, звісно, понавизбирувати чимало “фактів”, де знайдеться місце і для поетових симпатій до “українського, козацького республіканізму”, але що при цьому робити з оцим, для прикладу, віршем:

Поставлю хату і кімнату,	Давнє-колишній та ясний
Садок-райочок насажу,	Присниться сон мені!.. і ти!..
Посижу я і похожу	Ні, я не буду спочивати,
В своїй маленькій благодаті.	Бо й ти приснишся. І [в] малий
Та в однині-самотині	Райочок мій спідтиха-тиха
В садочку буду спочивати.	Підкрадешся, наробиш лиха...
Присняться діточки мені,	Запалиш рай мій самотний? [10, 354].
Веселяя присниться мати,	

Явлений цією лірико-метидативною “нотаткою” фактаж, звісно, не витягує на звання “широкого соціально-історичного полотна”, проте зітканий він з “ниток” (хата, садок, мати, діти, рай) поетичної основи, котра ткалася на нашій землі тисячоліттями і одним з найсвятіших наслідків мала те, що першим прозрів і переніс у свої тексти саме або й винятково Шевченко — **плащаничний лик України**. Невловно-вловний, різнополюсовий, з багатьма pro і contra як морального, так і соціального ґатунку, а головне — живий у сенсі передовсім духовному. І саме таким його треба повіршево і всedorобково зчитувати, апелюючи не до спорадичних поетових уповань на Вашингтона, сокиру, ріки вражої крові, а до символонять гай, поле, степ, діброва, козак, батько, мати, хата, садок, Бог, Небо, меч, нива, воля, Дніпро, верба, тополя, зоря, серце, правда, неправда, журба, доля et setera. А в сумі своїй — до не раз уже згадуваного патріархально-буттєвого раю, на розмежування якого саме зараз і тут з раєм утопічним або біблійним не має доконечної потреби. Досить констатації самоочевидного факту, що Шевченко у цім раю **жив**. І в Петербурзі, і на засланні, і *вдома без дому*, яким для нього була й до останнього написаного рядка залишилася Україна, її “Дніпро... / Веселі селища в гаях, / Могили-гори на степах...”, [10, 373], а не соціалізм, незалежна від усіх Шевченкових святинь демократична республіка, а тим більше — постапокаліптична руїна там, де й по сьогодні “Тече вода з-під явора / Яром на долину. / Пишається над водою / Червона калина...” [10, 366].

Кардинально — але не всеохопно! — іншим типом вітальності перейнятий віршований доробок І.Франка, яким наша поезія переступила кордони світу ідилічного, де віра й зневіра, біль і радість, правда й неправда кореспондують із світом “вічних святинь”, у світ перманентно трагедійний, де не народ чи й навіть високоцивілізована нація, а кожна окремо взята людина страждає стражданнями найширшого екзистенційного спектру. При цьому це тільки почасти мотивується романтизмом, реалізмом, неоромантизмом, модернізмом, а зміною вектора нашого руху від Небес вічних убік Небес внутрішніх, а з тим і поосібних. Скрижали, що їх колись зніс із Сінаю й показав своєму народові Мойсей, тепер пишуться власноруч і мовою кожного, хто, як Франко, запраг нескінченного розвитку й навіть накреслив його опорні складові. Це “Дух, наука, думка й воля”, потрактування яких може бути різним, проте жодна з них не омине поміченої ще Еклезіастом і відчуттєво висвіженої Франком закономірності, зафіксованої поемою “Каїн”:

...Облитий потом, пробирався Каїн	Була його дорога, немічнішим
Все вище в гору. Чим палкіше рвались	Все тіло, більший сум лягав на душу
Його бажання вверх, тим тяжчою	[6, 280].

Дозволю собі поставити для наочності поруч Шевченкове:

...Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.

Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога [9, 343].

Шевченків прометеїзм, безперечно, для загалу привабливіший, позаяк у ньому хоч і є місце для страждань, але немає підстав для зневіри. Додам до цього й те, що віра не в якихось там малих богів, а у Великого Бога, теж не надто обтяжлива, бо не потребує — і, очевидно, не терпить — рефлексії, смак до якої Шевченко, безсумнівно, мав. Але в межах усе тієї ж усепереможної віри. Тоді як Франко (забудемо про його позитивізм, атеїзм, швидковиліковні симпатії до соціалізму) власну духовну субстанцію ростив у повному розумінні цього слова каторжно, себто каменярствував у собі щодень і, з огляду на загальний стан сучасної йому української літератури, — сам. Без дозволу на цілком припустимий народницький сентимент, відсутність якого, очевидно, й залишала поза збірками датований 1885 р. вірш “Підгір’я взими”, де нема й сліду оптимізму:

...Я думав про тьму, що в тих селах царить,
Про бідність, про голод, про муку,
Про хорих дітей, що тут сотнями мруть,
Про ту безпросвітну розпуку.

І як же тут духові, думці якій
З-під криги такої підняться?
І як же тут людським змаганням живим
У пеклі таким наклюватись?

Я думав про тисячі людських п’явок,
Що кров ссуть із люду найлуччу,
Про тисячі кривд, і неправд, і оскорб,
Що рвуть і брудять його душу.

Шипіли санки, мов гадюки, в снігу,
І форкали коні, грудками
Сніг рвавсь з-під копит їх, я мерз і туливсь,
І мучився тими думками [7, 386-387].

Мистецьки нестертішими і значно в художньо-філософському сенсі цікавішими прикладами “живодухого” трагізму рясніє збірка “Зів’яле листя”, якою поет до образу України соціально-історичної додав ще й портрет України ново-психологічної, яка з приводу всіх своїх щастя і нещастя розмовляє не з минулим, а напружено несталим тепер. При цьому жодне з почуттів та душевних станів (кохання, щастя, нещастя, віра і зневіра, воля до життя чи смерті й воля до соціальних змін) Франко не передовіряє традиційній поетичній риторичі, вдаючись до художнього мовлення, в основу якого кладеться не безособове, а я-виразне авторство. Пропагований ним “цілий чоловік” робить правилом таку ж саму цілість і в царині духовно-естетичній, де не повинно залишатись розмаїтих літературних неясностей, недоказаностей, недопережитостей. І водночас Франко не цурається літературності як манери і стилю вислову, чим культуру останнього не просто модернізував, а в найширшому сенсі цього слова європеїзував. Не абуваючи при цьому і про пересічного адресата, якому Франків геній прищепив смак до штуки, де “як” і “про що” здобуваються на лапідарність воістину євангелічного кшталту:

Як почуєш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко.

Се не та сирота, що без мами блука.
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розпука моя, невтишама тоска,
Се любов моя плаче так гірко [7, 151].

Великі поети один одного ні заперечують, ні продовжують, а лише відтіняють кожен у кожному те, чого не вистачало літературному їхньому часові. Шевченко (повернімось до вживаного вже образу) взяв у мови живонародної й переніс у мову літературну “плащаничний” образ України духосущої, повної не лише бунтівливих образ, а й богоприсутньої краси, усекосмічної гармонії й миру, що,

безперечно, звільнило Франка від нагадувань про “райський” сегмент щоденності. Щоправда, і трагічний екзистенціал не став у нього домінантним; Франко його лише узаконив як такий, що супроводжує чи не кожен крок людини і людства за межі досягнутих компромісів із соціальністю і соціумом. І водночас цим провістив народження літератури з переважним інтересом до проблем і питань усецивілізаційного, а не лише питоמו українського наповнення й виклику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І. Між культурою і політикою. – К., 1998.
2. Історія української літератури: У 8 т. – К., 1968. – Т. 3.
3. Комаринець Т. Твори. – Львів, 1999.
4. Л.Н.Толстой о литературе. – М., 1955.
5. Сверстюк Є. Шевченко і час. – К., 1966.
6. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1976. – Т. 1.
7. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1976. – Т. 2.
8. Шаблювский Е. Шевченко и русские революционные демократы. – К., 1973.
9. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К., , 2003. – Т. 1.
10. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К., , 2003. – Т. 2.

Інна Старовойтенко

ПОВНИЙ “КОБЗАР” Т.ШЕВЧЕНКА (1907-1908) У ЛИСТУВАННІ П.СТЕБНИЦЬКОГО З Є.ЧИКАЛЕНКОМ

У статті відображені сюжети листування П.Стебницького (1862-1923) та Є.Чикаленка (1861-1929) – відомих громадсько-культурних діячів к. ХІХ – поч. ХХ ст., в яких висвітлюються проблеми видання та розповсюдження повного “Кобзаря” Т.Шевченка, що вийшов у Петербурзі в 1907-1908 рр. за редакцією В.Доманицького. З листів довідуємося про участь у тих заходах П.Стебницького – співредактора обох видань та члена видавничих комісій. У листах постає й питання про третє видання “Кобзаря”, від якого попередні видавці відмовились, розкрито, як шляхом листування між Києвом та Петербургом узгоджувалися окремі видавничі проблеми, зафіксовано й факт конфіскації петербурзьких видань “Кобзаря” в 1911 р., хід судового процесу, труднощі з поширенням книжки в Україні, передача в 1908 р. на пільгових умовах “Кобзаря” річним передплатникам “Ради” та партії найдорожчих примірників до фонду для побудови пам’ятника Т.Г.Шевченкові в Києві.

Ключові слова: “Кобзар”, епістолярій, видання, книгарня, реалізація, співредактор, видавець, конфіскація, правомірність.

Inna Starovoytenko. The complete edition of T.Shevchenko's "Kobzar" (1907-1908) in the correspondence between P.Stebnytsky and Ye.Chikalenko

This article throws light upon the correspondence between P.Stebnytsky (1862-1923) and Ye.Chykalenko (1861-1929), two well-known Ukrainian public and cultural figures of the 20th century turn. This correspondence gives insight into the process of publication and distribution of T.Shevchenko's complete “Kobzar” printed in St.Petersburg in 1907-1908 and shows how Kiev and St.Petersburg were gradually coming to terms on a highly problematic 3rd edition of the book. The confiscation of “Kobzar”'s St.Petersburg edition in 1911 with the subsequent litigation and the problems concerning the distribution of Shevchenko's oeuvre in Ukraine also left their imprint on Stebnytsky and Chikalenko's letters.

Key words: “Kobzar”, correspondence, publication, bookstore, distribution, co-editor, publisher, confiscation, rightfulness.

У тематично багатому і тривалому листуванні українських громадсько-культурних діячів Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) і Петра Януарійовича Стебницького (1862-1923)¹ помітним пластом відклалася й інформація про повний “Кобзар” Т.Шевченка за редакцією В.Доманицького, що побачив світ у Петербурзі

¹ Це листування тривало в Україні з 1901 до 1918 рр. і налічує 360 одиниць кореспонденції, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУВ) у двох фондах: листи Є.Чикаленка до П.Стебницького – ф. ІІІ, а П.Стебницького до Є.Чикаленка – ф. 44. Далі подаємо в тексті номер фонду й одиниці зберігання.